

SISTEME DE SCRIERE ÎN DIALECTUL AROMÂN (CU REFERIRE LA SCRIERILE DIN SECOLUL AL XVIII-LEA)

MANUELA NEVACI

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
al Academiei Române*

1. Introducere

Aromâna este singurul dialect românesc de la Sud de Dunăre în care s-a dezvoltat o literatură cultă.

În scrierea dialectului aromân s-au folosit două alfabet: grecesc și latin. Cu alfabet grecesc sunt scrise primele texte aromânești, datând din secolul al XVIII-lea și care au fost redactate în sudul Dunării. Începând cu secolul al XIX-lea aromâna s-a scris cu alfabet latin, utilizat pentru prima dată de Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi, care și-au desfășurat activitatea în Pesta și Viena, sub influența reprezentanților Școlii Ardelene.

2. Scrierea cu alfabet grecesc

Cu alfabet grecesc este scris primul text redactat în aromână, inscripția de pe o gravură în lemn, datând de la 1731 și datorată ieromonahului Nectarie Târpu. Inscripția, care a fost descoperită la mănăstirea Ardenița (Albania), este următoarea: *Βήρυ(ι)ρε Μγμᾶ-λ τυμνεζῖ ἰᾶρε τρεῖ νόι ΠΕΚΙ [ε] τό ...λοι.* [Fecioară, mămă a lui Dumnezeu, roagă-te pentru noi, păcătoșii.] (cf. Drimba 1955: 344, Caragiu-Marioțeanu 1962: 112-113).

V. Drimba, care a transliterat cel dintâi acest text, a menționat faptul că ortografia „este cu totul originală și neunitară: vocala *i* e redată prin *η* – probabil și prin *ι* (în *Βήρυ(ι)ρε*), precum și prin *οι* [...]; vocala *ă* este redată prin *ι* [...], prin *e*, dar și prin *ε* [...], vocala *u* este redată prin semnul *γ*, asemănător cu *γ* chirilic [...], sunetul *d* este redat prin *τ* și *δ* prin *ζ* [...], iar *l* palatal din art. -li prin *λ*” (Drimba 1955: 344). În legătură cu punctele de suspensie care apar în textul transliterat, autorul precizează: „litera în locul căreia noi am pus punctele de suspensie este un semn neobișnuit în celelalte scrieri aromâne din secolul al XVIII-lea, construit (aproximativ) din trei bare verticale tăiate cu o diagonală ascendentă: acest semn redă sunetul *ș*, iar cuvântul trebuie citit *păcătoșli*” (*ibidem*).

Reținem din comentariul de mai sus soluțiile pe care ieromonahul Nectarie Târpu le-a găsit pentru redarea semnelor aromânești, îndeosebi acelea pentru care nu avea litere în alfabetul grecesc: *ă*, *q*, *l*. Am semnalat aici un fapt nesemisurat de editor, anume redarea lui *ă* și prin *ά*: *Μγμᾶ-λ*, care transcris nu prin *muma-l* (cum apare la V. Drimba), ci prin *mumă-l* (cum l-am redat noi), adică „mumă a lui [Dumnezeu]”, nu „muma lui Dumnezeu” (cum apare la V. Drimba).

Notăm, de asemenea, câteva fapte de grafie: redarea vocalei *ă* nu numai prin *ε*, *ι* (grecești), ci și prin *e* (latin), ieromonahului, persoană cultivată și cunoscută în epocă, nefiindu-i străină scrierea latină, folosirea semnului *γ* „asemănător cu *γ* chirilic” și a unui semn „construit [...] din trei bare verticale” – care seamănă cu *uu* slav – pentru *ș*. E o scriere pe care am putea-o numi „cosmopolită”, dat fiind că alfabetului grecesc i se adaugă elemente din alfabetul latin și slav.

Semnificația acestui prim text aromânesc scris cu litere grecești este profundă. El pune în evidență faptul că s-a scris aromânește înaintea primelor texte tipărite (ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea).

Unele din soluțiile găsite în redarea cu alfabet grecesc a sunetelor specifice aromânei se regăsesc în scrierile ulterioare, tipărite sau rămase în manuscris.

3. Primele scrieri în dialectul aromân. Literatura didactică (Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul, Constantin Ucuta) și religioasă (*Codex Dimonie*, *Liturghier aromânesc*).

Primele lucrări cu caracter didactic destinate aromânilor au apărut în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și aparțin cărturarilor aromâni Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta).

Theodor A. Cavallioti a publicat la Veneția, în 1770 *Πρωτοπειρία* [Prima învățătură], carte de citire pentru clasele elementare, scrisă în grecește, care are, la sfârșit, un vocabular de 1170 de cuvinte grecești, traduse în aromână și în albaneză. Lucrarea are 104 pagini și conține rugăciuni și pasaje din Biblie. Are și următorul text aromânesc (în original, cu alfabet grecesc): *Hristos de morți năstăsi, cu morte morteă călcându, ș-a mărmintătorlor ahărzi bană harizmă*. [Hristos a înviat din morți, cu moartea pe moarte călcând și celor din mormânturi le-a dăruit viață plăcută].

Lucrarea publicată de Daniil Moscopoleanul în 1794 la Veneția, *Εισαγωγική διδασκαλία* [Învățătură introductoare] este o carte de lectură, în grecește, care cuprinde la sfârșit *Λεχικόν Τετραγλωσσον*, un manual de conversație în care limba greacă e tradusă în aromână, bulgară și albaneză.

Constantin Ucuta este autorul lucrării apărute în 1797 la Viena, *Νέα Παιδαγωγία* [Noua Pedagogie], cu subtitlul (în traducere): „Abecedar lesnicios, pentru a-i învăța pe tineri carte romano-vlahă în uzul curent al romano-vlahilor”. Este primul abecedar aromânesc scris cu alfabet grecesc.

Din aceeași perioadă, sfârșitul secolului al XVIII-lea, datează și două lucrări cu caracter religios, rămase în manuscris și publicate ulterior: *Codex Dimonie*, publicat de Gustav Weigand în „Jahresbericht des Instituts für rumänische sprache”, Leipzig, I (1894, p. 1–78), IV (1897, p. 136–227), V (1898, p. 192–297), VI (1898–1899, p. 86–173) și *Liturghier aromânesc*, publicat în 1962 la Matilda Caragiu-Marioțeanu.

Scrierea cu alfabet grecesc a primelor texte aromânești tipărite sau rămase în manuscris i-a preocupat pe toți editorii acestor texte, sub două aspecte: redarea cu fidelitate a textului cu alfabet grecesc și transliterarea lui în alfabet latin. De-a lungul a două secole s-au aplecat asupra acestor texte mai mulți lingviști și filologi români și străini: Johann Thunmann, Gustav Weigand, Per. Papahagi, Matilda Caragiu-Marioțeanu, Grigore Brâncuș, Nicolae Saramandu.

Important este faptul că sistemul de scriere a aromânei cu alfabet grecesc a fost stabilit, într-un mod cu totul amănunțit, de C. Ucuta în introducerea la manualul său de citire *Νέα Παιδαγωγία* (Viena, 1787). C. Ucuta stabilește reguli precise pentru scrierea diftongilor, a vocalelor scurte finale, precum și a vocalelor și consoanelor pentru care nu există litere în

alfabetul grecesc, neexistând în greacă. Prezentăm câteva din soluțiile găsite de C. Ucuta, un veritabil fonolog *avant la lettre*.

Pentru *u final asilabic*¹: „Avem două feluri de ou [=u], unul întreg ou [=u], λούκρου [lucru], κάπλου [caplu] și celălalt óv [=ũ], cu spirit pe el, pe jumătate: [...] φάκóυ [fakũ], κόσόυ [kosũ], nu [...] φάκου, κόσου [...]. La unele cuvinte ce se termină cu μου [=mu], nu punem niciun óv [=ũ]: αβέμ [avem], πουτέμ [putem]”.

Pentru *ă*: „α [=ă], alfa cu iota sub ea se deosebește de alfa simplă α [=a]: [...] φα [fă] nu φα [fa], [...], μανα [măna] nu μανα [mana], τατα [tată], πανε [păne]

Pentru *î(â)*: „οι: θζόι [đi ‘zi, spune’] nu θζή sau θζή ‘đi’, πατζόι [păđi], αβθζόι [avđi].

Numeroase reguli se stabilesc pentru redarea consoanelor inexistente în greacă.

Pentru *j*: „ζσσ, ca în maghiară (zs): ζσσαρρου [jăru], ζσσαλέσκου [jălescu]”.

Pentru *ș*: „σσ, ca în maghiară (s): σσάρπε [șarpe]”.

Pentru *đ*: „θζ (dz): θζούα [đuă ‘ziuă’], θζασε [đăse ‘zise’], θζάτζε [đăte ‘zece’]”.

Pentru *č*: „τζσ, ca în maghiară [ts]: κουτζσόιε [cučie ‘trăsură’]”.

Pentru *ĝ*: „θζσ (dzs): θζσόνε [ĝone ‘june’], θζσθή [ĝoi ‘joi’]”.

Pentru *l*: „λλ’, ca în maghiară (ly): λλ’ύνóυ [l’inũ ‘in’]”.

Pentru *ń*: „μ’, ca în maghiară (ny): μ’ν [ńi ‘îmi’] și ν’ν’ερκουρή [ńiercuri ‘miercuri’].

4. Prezentăm în tabelul de mai jos felul în care – în comparație cu C. Ucuta – sunt redade sunetele în alte scrieri aromânești din secolul al XVIII-lea². Am inclus în tabel sunetele și literele corespunzătoare pentru care apar diferențe de la un autor la altul, de la o scriere la alta. O excepție o reprezintă vocala [u] și consoanele [t], [k], [l], [n], redade în general unitar prin ou (Ϝ), τ, κ (urmat de vocale anterioare), λ, ν, pe care le-am păstrat în tabel, pentru comparație cu óv (u final asilabic și pentru faptul că literele grecești τ, κ, λ, ν intră și în componența altor consoane: [d] și [c] sau pentru a reda alte consoane: [ʈ], [ɲ]:

Sunetul	Ucuta	Daniil	Cavallioti	Codex Dimonie	Liturghier aromânesc
[ă]	α	α,	α	α, α, αα	α
[î(â)]	οι	-	-	-	-
[ũ] (u final asilabic)	óυ	ου	ου	ου	Ϝ
[u]	ου	ου	ου	ου	Ϝ
[p]	π	π	π	π, μπ	π
[b]	μπ	μπ, π	μπ	μπ, π	μπ
[t]	τ	τ	τ	τ	τ
[d]	θ, ντ	τ	ντ	τ, ντ, ννντ	ντ
[k]	κ	κ	κ	κ, κγ	κ
[k] k+ vocale anterioare	κ	κ	κ	κ	κ
[g]	γκ	γκ, κ	γκ, κ	γκ, κγ	γκ

¹ Redăm citatele care urmează, din C. Ucuta, în transpunere literară, după Papahagi (1909: 66–69).

² Am întocmit tabelul pe baza prezentărilor care apar la Papahagi 1909: 318-325 (unde lipsește *Liturghier aromânesc* și Caragiu-Marioțeanu 1962: 19-25 (unde apare numai sistemul din *Liturghier aromânesc*).

[g̃] g+ vocale anterioare	γγ	γκ	γκ	γγ	γκ
[p]	τζσ	τζ	τζ	τζ,, ττζζ	τζ
[č]	θζσ	τζ	τζ, ντζ	τζζ	τζ
[t̃]	τζ	τζ	τζ	τζ	ζ
[š]	θζ	τζ	τζ, ντζ	τζ, ττζζ	ζ, σζ
[s]	σ	σ, σς	σ	σ	σ, σσ
[z]	ζ	ζ	ζ ¹	ζ	ζ, σζ
[ʃ]	σσ	σ	σσ	σσ	σσ
[j]	ζσσ	ζ	ζζ	ζζ	-
[l]	λ	λ	λ, λλ	λ, λλ	λ
[l̃]	λλ'	λ, λλ	λλ	λλ, λ	λλ
[n]	v	v, vv	v	v	v
[ñ]	μ', v'	vv, v	vv, v	v, vv	vv
[r] apical	ρ	ρ, ρρ	ρ	ρ, ρρ	ρ, ρρ
[r̃] vibrant	ρρ	ρρ, ρ	ρ, ρρ	ρρ, ρ	ρ, ρρ

Rezultă din tabelul de mai sus superioritatea sistemului de notare stabilit de „asprul Ucuta”, cum îl numește Per. Papahagi, despre care afirmă, pe bună dreptate, că „ne dă cel mai desăvârșit alfabet aromân din elemente grecești”². Superioritatea acestui sistem constă, așa cum observă Per Papahagi în „aflarea și întrebuițarea strictă a unor semne pentru sunetele consonantice aromâne, care nu-și au corespunzătoare în alfabetul grecesc”³. Per Papahagi constată și faptul că „singurul Ucuta [...] face deosebire între *ă* și *â* [...]; deosebește pe *u* de *ũ* scurt și stăruiește în explicațiile ce le face asupra diftongilor”⁴. În legătură cu aceste din urmă observații, menționăm faptul că deosebirea pe care o face Ucuta între *ă* și *â* este de natură fonetică, în graiul fărșerot-grabovean, pe care îl ilustrează textul său, neexistând o opoziție fonologică între cele două vocale. Din exemplele pe care Ucuta le dă în prezentarea sa – *qâ*, *păqâ*, *avqâ* – rezultă preocuparea de a nu confunda pe *î* cu *i* după consoanele *t*, *q*, după cum rezultă chiar din precizarea pe care o face „*qî* nu *qi* (vezi *supra*). Foarte importantă este precizarea pe care Ucuta o face în legătură cu *u* final asilabic: „La unele cuvinte ce se termină cu *μov*, nu avem niciun *ov* [=ũ]: *αβέμ* [avem], *πovτέμ* [putem] [...] pentru a respecta rostirea”⁵. Este o observație foarte subtilă, privind nerostirea lui *u* final asilabic după bilabiala nazală *m*, care ilustrează o particularitate a graiului grabovean, vorbit în Albania⁶.

Comparând sistemele de scriere a aromânei cu alfabet grecesc, Per. Papahagi constată că „Deosebirile dintre alfabetele Daniil, Cavallioti, Dimonie, Ucuta nu sunt prea mari” și că soluțiile adoptate „sunt aproape aceleași la toți”, ceea ce-l face să presupună că „ele se reduc la încercări anterioare, probabil la felul sistemului de scris întrebuițat p-atunci în

¹ Lipsește în tabelul lui Per. Papahagi.

² Papahagi (1909: 321).

³ Papahagi (1909: 322).

⁴ Papahagi (1909: 321).

⁵ Papahagi (1909: 67); motivația, în dialectul aromân: „tră cama ndreptu zborru” (lit. „pentru vorba cât mai dreaptă”).

⁶ Fenomenul a fost prezentat, pentru prima dată, ca o particularitate a graiului grabovean, de Nicolae Saramandu (cf. Saramandu 1978; în textul articolului graiul grabovean e numit grai moscopolean). Denumirea de *grai grabovean* apare la Gheorghe Constantin Roja (care nu menționează existența unui grai moscopolean).

Moscopole”¹. Concluzia privind vechimea scrisului în aromână este elocventă: „Nicio îndoială nu încapă că aromânii s-au servit de alfabetul grecesc și înainte de Cavallioti, Ucuta și Daniil, pentru scrierii limbii lor”².

5. Referitor la *Codex Dimonie*, indicații privind *transliterația* (transpunerea textului din alfabet grecesc în cel latin) apar numai la primul dintre cei doi editori ai textului, anume la Paul Dachselt (Dachselt 1894: 3-7). Gustav Weigand, cel de al doilea editor, care a continuat și a încheiat publicarea *Codex*-ului, preia sistemul de transliterație stabilit de Paul Dachselt. Apar, totuși, unele modificări și adaosuri. Astfel, Gustav Weigand marchează accentul (pe care P. Dachselt l-a notat cu totul sporadic, fără vreo explicație), cu excepția, în general, a silabei paroxitone³. De asemenea, Gustav Weigand marchează prin semicerc subscris pe *i* [=i semivocalic] în diftongi precum *iū*, *ai*, pentru a-l deosebi de *y* [= *ȳ*] (de exemplu: *iápă* ‘iapă’, dar *áyul* ‘sfântul’) (Weigand 1897: 136-137).

În ceea ce privește vocala *ă* (redată prin *o*), Gustav Weigand preciza: „Nu se poate stabili cu siguranță dacă scriitorul (copistul) avea o singură vocală închisă în seria centrală sau mai multe; totuși, prima variantă este posibilă α [= o singură vocală închisă în seria centrală], căci și astăzi se rostește în nord, în special în Monastir [=Bitolia], numai [= *ă*]” (ibidem). Ca urmare, Gustav Weigand a notat peste tot α [= *ă*], așa cum procedase anterior și elevul său, Paul Dachselt („Die gedeckten Kehllaute sind mit α bezeichnet”, Dachselt 1894: 4).

Gustav Weigand redă pe ρ prin *r*, iar pe $\rho\rho$ prin *r̄*. În același sens, Matilda Caragiu Marioțeanu, respectând textul cu alfabet grecesc, redă consecvent pe ρ prin *r* și pe $\rho\rho$ prin *rr*. Aceasta este și soluția adoptată de noi, care respectă grafia originalului, cu inconsecvențele ei, fără a o „interpreta”.

Ilustrăm scrierea aromânei cu un fragment din *Codex Dimonie*, transliterare după Jahresbericht 1898/99, p. 86-173, filele 91-125:

Διδάχια Στῆ Μαρία

Căn-s-fețe Stă Maria, *διδάχια* a *ἑ*ei este
năpój sərbătoare, *ῥ-năpój* pănăγῑr̄¹,
sărbăturare nu ca sărbăturare di aῑer̄¹
ῥ-ca di aῡáltăḑă, ma sărbăturare mare ῥă cu mare
ḑavmă ῥă acsirῑa a ḑămínlor¹
πρόξνοσ. cătră-té ῥă sərbătoreă ῥă
pănăγῑr̄ă alántór̄¹ áγil̄¹ bune sântu, ῥă
aḑutór̄¹ ῑi avému ilῑakímu. Sărbăturare
a curátῑi di Stă Marie, care ază o ḑurtásím¹
este cama tínisită ῥă cama cu ḑavme. Că
áγil̄¹ sântu ῥă si cῑamă izimikar̄¹
a Hriștoluj, ama curata di Stă Marie este
dada a Dumniḑăului a nostru Isús Hristós,
ῥă Stă Marie amirăḑaḑe tru eta tută. Cătră-té
di mare curată ῥă vírgiră ῥă si aksí

¹ Papahagi (1909: 321).

² Papahagi (1909: 318).

³ La fel a procedat Pericle Papahagi, care nu a notat accentul pe paroxitone (cf. Papahagi 1909: 324).

șă s-fețe dada amirằului Hriștolu; mija tr-ațjă
este amirằruane șă virgira, șă di căt^l si
dăți ahăt^l cama bună numă este; cătră-țé
care puate si s-află cama curată șă di
aistă (ὁ δὴ γήτριαν)? ș-care alt^l o spune șă
si o viagle ma yenoslu a criștiilor ca
πανόμνητον? Șă unđiaște, cađe

6. Observăm în adaptarea alfabetului grecesc la scrierea dialectului aromân s-a recurs, în mare măsură la combinații de litere și într-o măsură mult mai mică la semne diacritice, suprapuse, subscrise, sau alăturate literei.

BIBLIOGRAFIE

- Boiagi, Mihail, 1813, *Romanische oder Macedonovlachische Sprachlehre*, Viena, Tipografia I. E.
- Brâncuș, Grigore, 1992, „Observații asupra structurii vocabularului aromân în dicționarul lui Daniil Moscopoleanul”, *Studii și cercetări lingvistice*, XLIII, nr. 1, p. 39–43.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, 1962, *Liturghier aromânesc*, București, Editura Academiei Române.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda 1975, *Compendiu de dialectologie română (nord și sud-dunăreană)*, București, Editura Academiei Române.
- Dachselt, Paul, 1894, *Prädigt des Heiligen Antonius*, „Jahresbericht des Instituts für rumänische sprache”, Leipzig, I, p. 1–78.
- Drimba, Vladimir, 1955, *Asupra unui text aromân din anul 1731*, în „Studii și cercetări lingvistice”, nr. 3–4, p. 343–345.
- Papahagi, Pericle, 1909, *Scritori aromâni în secolul al XV-lea*, București, Institut. de Arte Grafice Carol Göbl.
- Papahagi, Pericle, 1912–1913, *Din trecutul cultural al aromânilor (cu prilejul unui document de limbă)*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, tomul XXXV, p. 21–28.
- Roja, Constantin, 1808, *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen*, Pesta, Tipografia Universității Ungare.
- Roja, Constantin, 1809, *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, Buda, 1909, Tipografia Universității Ungare.
- Saramandu, Nicolae 2000, *Sisteme de scriere a aromânei*, SCL, LI, 2000, nr. 1, p. 201–206.
- Thunmann, J., 1774, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, 1. Theil, Leipzig, Harrassowitz Verlag.
- Weigand, Gustav, 1894-1899, *Codex Dimonie*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische sprache”, Leipzig, I (1894, p. 1–78), IV (1897, p. 136–227), V (1898, p. 192–297), VI (1898–1899, p. 86–173).

THE ORTHOGRAPHIC SYSTEMS OF AROMANIAN (SPECIAL REFERENCE TO THE WRITINGS OF THE 18TH CENTURY)

(Abstract)

Aromanian is the only Romanian dialect that has developed a cult literature. The Aromanian dialect used two alphabets: Greek and Latin. The first Aromanian texts, dating from the eighteenth century, are written in the Greek alphabet. The Aromanian dialect used largely combinations of letters and a much lesser extent the diacritical marks, overlapping written or accompanying letter in order to adapt the Greek alphabet to its Romance phonetic form.